

**MOĞOL BASKISI SEBEBİYLE BATIYA GÖÇ EDEN BİR ŞAFİ'Î FAKİHİ
EBÛ ABDİLLÂH MUHAMMED B. MAHMÛD B. MUHAMMED eL-
ISFAHÂNÎ (H.616-688/1219-1289)**

Yrd.Doç.Dr. Yunus AKYÜREK*

Özet

Tarih farklı etkenlerle gerçekleşen çeşitli göç hadiselerine tanıklık etmiştir. Attila, Büyük İskender ve son olarak Cengiz Han yeryüzü hâkimiyeti için harekete geçtiklerinde diğer milletleri de hareketlendirmişlerdir. Küresel boyutlardaki bu büyük istila dalgaları sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik açıdan göç yolları üzerinde bulunan toplumları derinden etkilemiş ve çoğu zaman topluluk ve fert bazında göç hadiselerinin yaşanmasına neden olmuştur. İslâm dünyasını birinci dereceden etkileyen Moğol istilası bunun örnekleriyle doludur.

Uygun araştırma ve çalışma ortamı bulamayan ilim adamlarının Moğolların henüz ele geçiremediği batı istikametindeki İslâm merkezlerine göç etmeleri ve bu âlimlerin buralarda yürüttükleri ilmî ve kültürel faaliyetler araştırma konusu olabilecek öneme sahiptir. Mâverâünnehr şehirlerinden sonra istilaya uğrayan Horasan'ın İsfahân şehri bu bağlamda mühim bir ilim insanını âdeta Mısır'a hediye etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsfahân, Muhammed b. Mahmûd, Moğol İstilasası, Meşhed-i Şâfi'î, Meşhed-i Hüseyin, Kâhire.

**A Shafi'i Jurist Who Immigrate to West Because of Mongolian Invasion
Abstract**

History has witnessed various immigration events which took place with different factors. When Attila, Great Alexander, and lastly Genghis Khan acted for the dominance of earth, they mobilized the other nations. These large invasion waves on a global dimension deeply affected communities in immigration routes from social, cultural, economic, and psychological aspects often causing immigration of the community and individual. Mongolian invasion, which primarily affected the Islamic world, is an abundant resource of such events.

Scientists who could not find appropriate research and working environment immigrated to the Islamic centres in the west direction that Mongols did not capture. Scientific and cultural activities of these scholars are significant in terms of being a source to be studied. Isfahan city of Khorasan was invaded later than Transoxiana cities and the scholar immigrated from that city to Egypt was like a gift in metaphorical terms.

Key words: Isfahan, Muhammad b. Mahmoud, Mongolian Invasion, Mashhad-i Shafi'i, Mashhad-i Husayn, Kawai.

Giriş

* Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. e-posta: yunusakyurek@comu.edu.tr

Tarihin önemli kırılma noktalarından olan Moğol İstilasını pek çok açıdan İslâm dünyasını olumsuz yönde etkilemiştir. Ülkeler ve halklar için gerçek anlamda yıkım niteliği taşıyan bu istila İslâm medeniyetinin âdeta yok olmasına neden olmuş, Mâverâünnehr ve Horasan bölgelerinde yaşayan çok sayıda bilim, sanat ve zanaat erbabı tedricen batıdaki İslâm merkezlerine göç etmek zorunda kalmıştır.

Moğol imparatorluğunun kurucusu ve istilanın baş mimarı olan Cengiz Han (d. 21 Ocak 1155) Moğol reisi Yesügay Bahadır'ın oğludur. Asıl adı Timuçin (demirci)'dir. Babasının ölümünün ardından ona bağlı kabileler 13 yaşındaki Timuçin ve ailesini yalnız bırakmış, zor bir dönem (27 yıl) geçiren Timuçin/Cengiz, 1195'ten sonra bölgedeki Moğol kabilelerini bir araya getirmeyi başarabilmiştir. Yine bu tarihten itibaren içte ve dışta verdiği mücadeleleri lehine sonuçlandıran Cengiz doğu ve batı istikametinde ilerleyerek birçok bölgeyi ele geçirmiş, bu bağlamda dönemin belki de en güçlü İslâm devleti olan Hârizmşahlar ile komşu olmuştur. Meşhur Otrar hadisesini bahane eden Cengiz iki sene süren hazırlıkların ardından kendisi ve oğullarının komutasındaki ordularla 1219 tarihinde harekete geçmiş ve Mısır, Hicaz, Yemen ve Suriye'nin bir bölümü dışında bütün İslâm dünyasını işgalle sonuçlanan istilasına Buhara'yı yerle bir ederek başlamıştır.¹

İstilanın ilk sadmelerini bizzat müşahade etmiş ve türlü olumsuzluklarını yaşamış bir Şâfiî fakih olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî'nin bu süreçteki konumu, doğup büyüdüğü İsfahan'ı terk ederek çeşitli İslâm merkezlerine göç etmek zorunda kalması, buralardaki idarî görevleri, ilmî-kültürel faaliyetleri, tehlikenin yaklaşması üzerine ömrünün kalan kısmını geçireceği Mısır'a uzanan yolculuğu ve yine burada ilim adamı vasfıyla ortaya koyduğu çalışmalar, yetiştirdiği talebeler vb. faaliyetleri dönemin panoramasını ortaya koyması açısından önemlidir.

Müellifin hayatına geçmeden önce doğup yetiştiği İsfahân hakkında², Moğolların şehri ele geçirdikleri 633/1235-36 yılına kadar kısa bilgi vermekte fayda vardır. Çünkü şehrin demografik yapısı, ilmî-kültürel durumu, konuşulan diller, sosyal yapı ve siyasi gelişmeler toplumu olduğu kadar İsfahânî'yi de çok yönlü etkilemiş olmalıdır.

İsfahân, İran platosuna hayat veren Zâyenderûd ırmağının solunda, Yehûdiyye şehrine takriben iki mil uzaklıktaki eski Gaba (Gay, Gey) şehrinin bulunduğu ovaya kurulmuştur.³ Yahuda krallığının başkenti Kudüs'ü ele geçirerek bu devlete son veren Buhtunnasr'dan (M.Ö.586) kaçıp İran'a sığınan yahudiler tarafından kurulan Yehûdiyye şehrinin⁴ yakınlarına inşa edilen İsfahân; uzun asırlar İran menşeli

¹ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzuddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi'l-Târîh* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Beyrut 1997, X, 358-360; İbn Ebî Usaybi'a, Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus el-Hazrecî, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'* (thk. Nizâr Rızâ), Beyrut ts., s.466; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dimaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm* (thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî), Beyrut 1993, XLIII, 26-28, XLIV, 22-54, XLV, 186; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer el-Karşî el-Basrî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Ali Şîrî), Beyrut 1988, XVII, 79-80; İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed, *Divânu'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arabi ve'l-Berber ve men 'Asarahum min zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şehâde, III, 660, Beyrut 1988; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, Ankara 1993, VII, 367-368.

² Çalışmada kelimenin TDV İA (DİA)'daki kullanımı olan اصْفَهَان esas alınmıştır. Bkz. Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, Ankara 2002, XXII, 497-502. Bazı kaynaklarda bu kelime اصْفَهَان olarak da geçmektedir. Bkz. İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhâlim el-Harrânî, *en-Nebevât* (thk. Abdülaziz b. Sâlih), Riyad 2000, II, 647; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr fî'l-Tefsîr*, Beyrut 2000, I, 16; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa), Beyrut 2000, V, 9.

³ Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer, *el-Buldân*, Beyrut 2000, s.85; Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 497.

⁴ Karaman, M. Lütfullah, "Filistin", *DİA*, Ankara 1996, XIII, 90.

Ahameniş/Birinci Pers İmparatorluğu (M.Ö.550-330, Part İmparatorluğu M.Ö.247-M.S.224), Sâsânî/İkinci Pers İmparatorluğu (M.S.224-651) ve yaklaşık iki asır kadar da Yunan asıllı siyasî erklerin (Büyük İskender İmparatorluğu M.Ö.330-323, Seleukos Devleti M.Ö.323-63) hâkimiyetinde varlığını sürdürmüştür.

İslâm öncesi dönemde şehir nüfusunun önemli bir kısmı Ârî-Zerdüşti idi.⁵ Sâsânîler döneminde ise İsfahân'da önemli sayıda yahudinin yaşadığı bilinmektedir. XII. yüzyıla gelindiğinde buradaki Yahudi nüfusunun 15.000 civarında olduğu görülür. Müslüman, Yahudi ve Zerdüşti nüfusun dışında ayrıca Ortodoks Ermeniler de İsfahân'da ikamet ediyorlardı. Bunlar Şah I. Abbas tarafından Azerbaycan'dan getirilmiş ve nehrin doğusuna düşen Culfa mahallesinde iskân edilmişlerdi.⁶

İslâmî döneme gelindiğinde İsfahân'ın fethinin Halife Ömer zamanında gerçekleştiği görülür (23/644). Hz. Ömer, Irak cephesi komutanlarından Abdullah b. Budeyl b. Verkâ' el-Huzâ'î'yi İsfahân'ı ele geçirmesi için görevlendirdi. Ya da bölgenin önemli komutanlarından olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bir yazı ile Abdullah b. Budeyl'i İsfahân'ı fetihle vazifelendirmesini emretti. Abdullah, Ceyy ve Yehûdiyye şehirlerini sulh ile fethetti, ardından da İsfahân'ı ele geçirdi.⁷

Ya'kûbî (ö.292/904) kendi zamanında nüfusun çeşitli unsurlardan meydana geldiğini, Arapların azınlık olduğunu, çoğunluğu ise dihkân⁸ eşrafından olmak üzere Acemlerin/İranlıların teşkil ettiğini kaydeder. Yine eserinde Kûfe ile Basra'dan buraya gelip yerleşen çeşitli Arap kabilelerin (Sakîf, Temîm, Benî Dabbe, Huzâ'a, Benî Hanîfe, Benî Abdî'l-Kays vd.) isimlerini verir.⁹

Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde İsfahân valisi, Irak genel valisi tarafından atanmaktaydı. Abbâsî merkezî otoritesinin zayıfladığı dönemlerde Dülefler¹⁰, Saffârîler ve kısa süre de olsa Sâmânîler gibi hânedanların kontrolüne giren İsfahân, IV./X. yüzyılın başlarında Ziyârîler ve hemen ardından da Büveyhîler'in eline geçti. Bu dönemde önemli ilmî-kültürel gelişmeler kaydeden şehirde İbn Miskeveyh¹¹ gibi tanınmış edip ve âlimler yaşamıştır.

Şehir V./XI. yüzyıl başlarında Kâkûyîler'in hâkimiyetine girdiyse de bir süre sonra Gazneli Mahmud tarafından ele geçirildi. Fakat onun vefatını (421/1030) fırsat bilen Kâkûyî hükümdarı Alâuddevle, Gazneli Mes'ûd'a bağlılık şartıyla idareyi yeniden eline aldı. Alâuddevle'nin himâyesinde çalışmalarını yürüten İbn Sinâ, *Dânişnâme-i 'Alâ'î* ve *el-İşârât ve't-Tenbihât* gibi eserlerini İsfahân'da kaleme almıştır. Karahanlılara ve Gaznelilere üstünlük sağladıktan sonra Irak-ı Acem (Batı İran) üzerine askeri harekâtlarını yoğunlaştıran Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, bu bağlamda İsfahân'ı kuşattı (437/1045-46). Kâkûyî hükümdarı Ebû Mansûr Ferâmerz yüklü miktarda haraç verip itaat arz edince kuşatmayı kaldırdı. Ancak 442/1050'de İsfahân'ı yeniden kuşatarak sulh yoluyla ele geçirdi (443/1051). Tuğrul Bey, fetihten sonra halktan üç yıl boyunca vergi alınmamasını emretmiş, ayrıca şehrin imar faaliyetleri için 500.000 dinar harcamıştır. Sultan Melikşah'ın, çocukluğunu geçirdiği ve babası Sultan Alparslan tarafından 458/1065'te kendisine ikta olarak verilen İsfahân'ı başkent yapmasıyla şehirde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Melikşah, evvela Hanefî öğrencilere mahsus Medrese-i Celâlî'yi (Medrese-i Melikşâhî, Nizâmiyye-i İsfahân) inşa ettirdi ki veziri

⁵ Ya'kûbî, *el-Buldân*, s.85.

⁶ Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 498.

⁷ Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut 1988, s.304-305.

⁸ Sâsânîler ve bazı İslâm Ortaçağ devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamında kullanılan kavram. Bkz. Sümer, Faruk, "Dişkân", *DİA*, Ankara 1994, IX, 289.

⁹ Ya'kûbî, *el-Buldân*, s.85-86.

¹⁰ Serinsu, Ahmet Nedim, "Dülefler", *DİA*, Ankara 1994, X, 21.

¹¹ Bayraktar, Mehmet, "İbn Miskeveyh", *DİA*, Ankara 1999, XX, 201-208.

Nizâmülmülk'ün ve kendisinin naaşı bu medresenin haziresine defnedilmiştir (485/1092). İran cami mimarisinin en önemli örneklerinden addedilen İsfahân Cuma Camii de (Mescid-i Cuma) bu döneme aittir. İsfahân, Sultan Melikşah'ın öldürülmesinin (1092) ardından çıkan taht kavgaları ve batınilerin yıkıcı faaliyetleriyle bir süre çalkalandı. Bir cinayet şebekesi olan bâtiniler gerçekleştirdikleri suikastlar dışında İsfahân Cuma Camii'ni ve meşhur kütüphanesini de yaktılar (510/1116). Fetret dönemi mücadelelerinde Sultan Melikşah'ın küçük oğlu Sencer, yeğeni Mahmûd'u Sâve Savaşı'nda mağlup ederek itaat şartıyla onu başşehri İsfahân olacak olan Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirdi. Hükümdarı olduğu Büyük Selçuklu devletinin merkezini ise Merv'e nakletti (512/1118). Böylece İsfahân eski önemini hızla kaybetmeye başladı.¹²

Yaklaşık seksen yıl kadar Irak Selçuklularının toprağı olan İsfahân'ın; müellifin çocukluk ve gençlik çağlarında Hârizmşahlar devleti sınırları içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Dönemin hükümdarı Hârizmşah Alâeddin Tekiş, Sultan II. Tuğrul'u mağlup edip öldürünce Irak Selçuklu Devleti inkıza uğradı (590/1194). Tekiş, İsfahân'ın idaresini Irak ümerâsından Kutluğ İnanç'a bıraktı. Ardından da bu göreve torunu Erbus'u getirdi.¹³

Hârizmşah Tekiş'ten ölümünden sonra yerine oğlu Alâeddin Muhammed hükümdar oldu. Gur sultanı Şehâbeddin Muizzüddin ve ardından Gıyâseddin Şemseddin ile girdiği mücadele sebebiyle Muhammed'in yaklaşık sekiz yıl boyunca İsfahân ile ilişkisi kesildi. Şehir daha sonra İldenizliler'in eline geçti. Alâeddin Muhammed, doğuda Gurlu ve Karahıtay tehdidini bertaraf ettikten sonra batıya yönelerek İsfahân ve Irâk-ı Acem'e hâkim olabildi.¹⁴

İsfahân'nin doğduğu yıllarda Abbasi halifesi Nâsır Lidînillâh'tır (575-622/1180-1225).¹⁵ Hârizmşah Muhammed, Halife Nâsır ile mücadelede o kadar ileri gitti ki ulemâdan fetva aldıktan sonra; Mekke emiri ile Hârizmşahlar'ın Bağdat'taki vekilini öldüren ve muhaliflerini öldürtmek için İsmâîlî fedailerini kullanmakla itham ettiği Nâsır'ın adını hutbeden çıkarttı ve kendi taraftarı olan Seyyid Alâ Tirmizi'nin halifelliğini ilân etti. Muhammed, Bağdat üzerine askeri bir hareket düzenlediyse de yolda uğradığı tabii bir felaket neticesi geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁶

Tarihte derin izler bırakan Moğol istilası İsfahân'nin çocukluk dönemine tekabül etmektedir. Otrar Hadisesi'ni (1218) bahane eden Cengiz Han yaklaşık iki yıl süren bir hazırlıktan sonra 1219 yılının sonlarına doğru Hârizmşahlar topraklarına girdi. Mâverâünnehir'in müstahkem şehirleri birer birer düşerken karşı koyan yerler korkunç katliamlara maruz kalmıştı. Otrar, Sığnak, Hucend gibi Buhara ve Semerkant da Moğolların eline geçti. Kuvvetlerini şehirlere dağıtan Alâeddin Muhammed, Devletâbâd civarında Moğol ordusuyla çarpıştıysa da canını zor kurtardı. Mâzenderan yoluyla gittiği Hazar Denizi'nin güneydoğu sahillerine yakın Âbeskûn adalarından birine sığındı; orada hastalanarak öldü (Şevval 617/Aralık 1220).¹⁷

¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 638-641; Kazvîni, Zekerıyya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'İbâd*, Beyrut ts., s.413; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, nşr. Dûru'l-Kütüb, Kahire 2002, XXVI, 280, 286-287, 378-382; Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 499.

¹³ Taneri, Aydın, *Harezmsahlr*, Ankara 1993, s.28-29; Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 500.

¹⁴ Taneri, *Harezmsahlr*, s.31-37; Yazıcı, Nesimi *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, s.357-358; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya 1994, IX, s.41-42; Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 499.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 442 - X, 401.

¹⁶ Taneri, *a.g.e.*, s.38-39; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s.361; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, IX, 46; Taneri, Aydın, "Hârizmşahlr", *DİA*, Ankara 1997, XVI, 229.

¹⁷ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 250, 252; ; Zehabi, *Siyer*, XXII, 327; İbn Haldûn, III, 660, VII, 717-725; Taneri, *a.g.e.*, s.40-43; Yazıcı, *a.g.e.*, s.363-369.

Kaynaklarda müellifin babası; dönemin sultanının İsfahân nâibi (nâib-i sultan) olarak geçmektedir.¹⁸ Söz konusu sultan, Alâeddin Muhammed'in vefat etmeden önce yerine hükümdar olarak bıraktığı (617/1220) Celâleddin b. Muhammed b. Tekiş'tir (1220-1231). Düzenlediği bir işret meclisinde çıkan tartışma sonrası İsfahân şahnesi¹⁹ İbn Harmil'i evine giderek öldüren kardeşi Giyâseddin Pîr-Şâh'ı kadiya teslim etmiş olması²⁰ bu bilgiyi teyit eder.

Celâleddin'in İran topraklarında İsfahân'ı merkez ittihaz ettiğini söyleyebiliriz. 1227'de İsfahân'dan gönderdiği bir elçi aracılığıyla, Azerbaycan'da hüküm süren veziri Şerefü'l-Mülk'e Bağdat yolunda İsmâilî tacirlerle hareket eden bir Moğol elçisini derdest etme görevini vermiştir.²¹

İçte; babaanesi Terken Hâtun, eşi, kardeşleri, Türk emîrleri, valileri, dışta ise Hind prensleri (1221-1224), Abbasi halifesi Nâsır (1224), Gürcüler (1226), Abazalar (1226) İsmâilîler (1227), Azerbaycan'ı tehdit eden göçebe Türkmenler (1227) ve Eyyûbiler (1228) ile mücadele etmek zorunda kalan Celâleddin Hârimzşah, en önemli düşmanı olan Moğolları 1228'de Dam(e)gan'da bozguna uğrattı.²²

Fakat hemen akabinde İsfahân yakınlarında meydana gelen savaşta geri çekilen Moğol ordusunu takip ederken pusuya düştüğü için ağır kayıplar verince Lûristan'a çekilmek zorunda kaldı (625/26 Ağustos 1228). Ağır kayıplar veren Moğol ordusu da toparlanmak gayesiyle Mâverâünnehr'e döndü. Celâleddin'in öldüğünü düşünen İsfahân halkı, yeni bir hükümdar seçmek üzere istişare etmeye başladı. Ancak Celâleddin, yaklaşık bir hafta sonra bir Ramazan bayramı günü İsfahân'a gelerek dağılan askerlerini yeniden bir araya getirmeyi başardı.²³

Gürcü ve Kıpçaklar'ı bozguna uğratan (626/1229) Celâleddin bundan sonra stratejik bir hata yaptı ve bir Eyyûbî şehri olan Ahlat'ı kuşattı. Fakat Ahlat'ı halkın açıklıktan ölmesine sebebiyet verecek şekilde uzun bir süre kuşatıp alınca bu durum İslâm dünyasında tepkiye yol açtı. Yine o, Eyyûbî sultanı Melik Eşref'in eşi, iki erkek kardeşi ve şehir komutanını da esir almıştı. Durum değerlendirmesi yapan Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykûbad ile Melik Eşref onunla mücadele etmeye karar verdiler. Celâleddin, Erzincan civarında yer alan Yassıçimen'de yapılan savaşını kaybetti (627/1230).²⁴

Bu arada Moğol hükümdarı Ögedey, Çin ve Hârimzşahlar devletlerinin kaldırılmasına karar vermiş, bu amaçla Çermagun Noyan'ı büyük bir ordunun başında Mâverâünnehr'e göndermişti. Celâleddin, Hoy şehrinde Alaeddin Keykûbad ile Melik el-Eşref'e yardım çağrısı yaptıysa da olumlu karşılık bulamadı. Yaptığı istişarede silahsızların Diyarbakır'da bırakılmasına, silahlıların ise kendisi ile beraber İsfahân'a

¹⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, Takıyyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed ed-Dımeşkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye* (thk. Abdulalim Han), Beyrut 1986, II, 200; İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab* (Mahmûd el-Arnâvut), Beyrut 1986, VII, 710; Ziriklî, Hayrûddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî, *el-A'lâm*, yy. 2002, VII, 87; Nuveyhız, Âdil, *Mu'cemu'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm ve Hatte'l-Asri'l-Hâzir*, Beyrut 1988, II, 632.

¹⁹ Bir şehir veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askeri vali. Bkz. Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, Ankara 2010, XXXVIII, 292.

²⁰ Taneri, *Harezşahlar*, s.129.

²¹ Taneri, *a.g.e.*, s.71. Şerefü'l-Melik, onun Tebriz'deki veziridir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 397, 412.

²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 410-412; Zehebî, *Siyer*, XXII, 241; Taneri, *a.g.e.*, s.85; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s.369-370; Doğuştan Günümüze, IX, 50-53; Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 500; Taneri, Aydın, "Celâleddin Hârimzşah", *DİA*, Ankara 1993, VII, 248-250.

²³ Taneri, *a.g.e.*, s.78, 86; Yazıcı, *a.g.e.*, s.371; Doğuştan Günümüze, IX, 50-53; Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 500. İbnü'l-Esir hadiseyi biraz farklı rivayet eder. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 429.

²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 416; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâ'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1994, V, 81, 332; Nuveyrî, XXVII, 285-286; XXIX, 163; Zehebî, *Târîh*, XLV, 14, 36; İbn Kesîr, X, 440-441, XVII, 180-181; İbn Haldûn, V, 159-161.

gitmesine karar verdi. Ancak Âmid hâkimi, sultanı Anadolu seferine teşvik etti. Bunun üzerine sultan Celâleddin İsfahân'a gitmekten vazgeçti ve Âmid'e yöneldi. Fakat o ve ordusu Bargiri-Ahlat yolunun aşağısında, Dicle köprüsü kenarında baskına uğradı ve birçoğu imha oldu. Celâleddin Meyyâfârikîn (Silvan) taraflarındaki dağlara sığınmayı başardysa da burada halk tarafından yakalanarak -Ahlat'ta yakınıını öldürdüğü birisi tarafından- öldürüldü (1231).²⁵

Onun ölümüyle Hârizmşahlar devleti de tarihe karıştı. İsfahân ve diğer İran şehirleri savunmasız kalınca İsfahân 633/1235-36 tarihinde Moğollar tarafından istila edildi.²⁶

Babası bir âsilzâde (Dülefler hanedana mensup, sultan nâibi) olan Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî; siyasî, idarî ve sosyal anlamda tam bir kaosun yaşandığı bu dönemde Moğolların istilasına kadar doğup büyüdüğü İsfahân'ı terk etmemiştir. Çünkü henüz önemli kararlar veremeyecek kadar genç yaştadır. Fakat istiladan sonra şehirde yaşananlar, muhtemelen ilim ehlinin şehri terk ederek batı istikametine göç etmesine yol açınca o da Irak, Anadolu, Şam ve Mısır'daki önemli İslâm medeniyet merkezlerine seyahatlerde bulunmak zorunda kalmıştır.

Doğumu, Künyesi Ve Lakapları

Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî İran'ın önemli şehirlerinden olan İsfahân'da dünyaya geldi (616/1219).²⁷

Künyesi Ebû Abdillâh²⁸, lakabı Şemsüddin²⁹, nisbeleri ise el-İsfahânî³⁰, el-Kâdî³¹ ve eş-Şâfi'î'dir.³² Bazı kaynaklarda şeceresi Muhammed b. Mahmûd b.

²⁵ Kazvîni, *Âsâr*, s.492; Zehebî, *Siyer*, XXII, 329; Taneri, *a.g.e.*, s.88-89; Yazıcı, *a.g.e.*, s.371; Doğuştan Günümüze, IX, 54-55.

²⁶ Özgüdenli, *a.g.m.d.*, XXII, 500.

²⁷ İbn Teymiyye, *Nebevât*, II, 647; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-Vefeyât* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut 1974, IV, 38; Sübkî, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Takiyüddîn, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (Mahmûd Muhammed et-Tanâhi-Muhammed el-Hulvî), y.y., 1992, VIII, 102; İbnü'l-Lahhâm, Ebu'l-Hasen Alâüddin Ali b. Muhammed ed-Dimeşkî el-Hanbelî, *el-Kavâ'idü ve'l-Fevâidü'l-Usûliyyeti ve mâ Yettebi'uhâ mine'l-Ahkâmî'l-Fer'iyye* (Abdulkerim el-Fazîlî), y.y., 1999, I, 169; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; Alâüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *Tahrîru'l-Menkül ve Tezhîbu 'İlmi'l-Usûl* (thk. Abdullah Hâşim), Katar 2013, s.83; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddin, *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât* (Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Sayda ts., I, 240; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddin, *Husnü'l-Muhâdarati fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire* (Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır 1967, I, 542; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VII, 710; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdu'l-Fuhâli ilâ Tahkiki'l-Hakkî min 'İlmi'l-Usûl* (thk. Şeyh Ahmed), y.y., 1999, I, 46; Kehhâle, Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğîb, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Beyrut ts., XII, 8; Nuveyhız, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, II, 632; Şankî, Ahmed b. Mahmûd b. Abdülvehhâb, *el-Vasfu'l-Münâsibi li Şer'i'l-Hükmi*, Medine 1995, s.126; Şubkî, Sâlih er-Rakab-Mahmûd, *Dirâsâtu'n-ni't-Tasavvufi ve'l-Felsefeti'l-İslâmiyyeti*, Gazze 2006, s.397.

²⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî, *el-Iber fi Haberi Men Çaber* (thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd), Beyrut ts., III, 367; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân* (thk. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1997, IV, 157; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; Sübkî, Ebu'l-Hasen Takiyüddîn Ali b. Abdî'l-Kâfi b. Ali İbn Yahyâ, *el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut 1995, I, 72; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 8; Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632; Şankî, *el-Vasf*, s.126; Dekverî, Muhammed Dembî, *el-Kit'atu mine'l-Edillerti'l-Erba'a*, Medine 2000, s.62; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397.

²⁹ Zehebî, *el-Iber*, III, 367; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, 38; Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, IV, 157; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; Takiyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 72; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 240; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdarat*, I, 542; İbnü'n-Neccâr, Takiyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Munîr* (thk. Muhammed ez-Zuhayli-Nezîh Hammâd), Riyad 1997, I, 424; Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Konstantînî Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütübî ve'l-Funûn*, Bağdat 1941, II, 1359; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632; Şankî, *el-Vasf*, s.126; Dekverî, *el-Kit'a*, s.62; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397.

³⁰ Zehebî, *el-Iber*, III, 367; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, 38; Yâfi'î, *Mir'ât*, IV, 157; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 424; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1359; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632; Şankî, *el-Vasf*, s.126; Dekverî, *el-Kit'a*, s.62; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397.

Muhammed b. Abbâd el-'İclî³³ bazılarında ise Abbâd geçmeksizin el-'İclî nisbesiyle³⁴ verilir. Muhammed'den sonra gelen 'Abbâd kelimesi bazı kaynaklarda 'Ayyâd es-Selmânî şeklinde geçer ki³⁵ buradaki 'Ayyâd kelimesi bir hata neticesi bu şekilde yazılmış olmalıdır. Kelimenin temel kaynaklarda 'Abbâd el-'İclî³⁶, 'Abbâd el-Kâfi³⁷, 'Abbâd el-Kâdî³⁸, 'Abdî'l-Kâfi³⁹, 'Abbâd es-Selmânî⁴⁰ ya da 'Abbâd el-İsfahânî⁴¹ şeklinde geçmesi bu durumu teyit eder. Anlam bakımından da 'Abbâd kelimesi doğru gözükmektedir.

İsfahânî'nin yukarıda verilen şeceresinde yer alan 'Abbâd el-'İclî'den sonra nisbet edildiği son kişi Ebû Dülef Kâsım b. İsâ el-'İclî'dir. İyi eğitilmiş, şair ve musikîşinas bir şahsiyet olan Ebû Dülef, aynı zamanda Me'mûn dönemi Abbâsî kumandanlarından. Merkezi Kerec olan Dülefler hanedanı; 210/825-284/897 arasında Burc, Dînever Hemedan, Nihâvend, İsfahân ve civarında hüküm sürmüştür.⁴²

Tahsil Hayatı

Ebû Abdillâh el-İsfahânî, İsfahân'ın Şâfi'î fukahâsındandı.⁴³ Bu durum soyu ile alakalı olmalıdır. Nitekim büyük dedesi 'Abbâd el-'İclî'nin nesebi Ebû Dülef eş-Şâfi'î'ye dayanır.⁴⁴ Ayrıca "eş-Şâfi'î" onun nisbeleri arasında da yer alır.⁴⁵

İlim tahsiline İsfahân'da babasının teşvikiyle başlamış, ondan ilim tahsil etmiştir.⁴⁶ Bazı kaynaklarda onun, babasının sağlığında İsfahân'da bütün ilimlerde akranlarından daha üst seviyede bir öğrenim gördüğü aktarılır.⁴⁷ Ailesinin statüsü dikkate alındığında bu durum doğal karşılanmalıdır.

İsfahân'da Sünnîler, İslâmî dönemin ilk dört asrında çoğunluğu oluşturuyorlardı. Bunların ise önemli bir kısmı Hanbelî mezhebiniydi. IV./X. asrın sonlarına gelindiğinde Şâfiîler'in sayısında artış görülür. Öyle ki V./XI. yüzyıl ortalarından itibaren nüfusun önemli bir kısmı Hanefî ve Şâfi'î mezhebiniydi. Yine bu

³³ Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83.

³⁴ Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 8; Şankîti, *el-Vasf*, s.126.

³⁵ Karâfi, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el Mısri, *Cüz'ün min Şerhi Tenkihü'l-Fusûl fi 'İlmi'l-Usûl* (Hamza b. Hüseyin), Mekke 2000, I, 48; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 8; Şankîti, *el-Vasf*, s.375.

³⁶ İbn Teymiyye, *Nebevât*, II, 647; İbnü'l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 199; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 424; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710.

³⁷ Takiyuddîn es-Sübki, *el-İbhâc*, I, 72; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhiz, *Mu'cem*, II, 632; Şankîti, *el-Vasf*, s.126; Rakab-Şubki, *Dirâsât*, s.397.

³⁸ İbn Teymiyye, *Nebevât*, II, 647; İbnü'l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 424; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710.

³⁹ Zehebî, *el-Iber*, III, 368; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9.

⁴⁰ Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100.

⁴¹ Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Suyûtî, *Buğye*, I, 240.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 371.

⁴³ Dûsûrî, *Tarhîb* b. Rabîân, *Mu'cemu'l-Müellifâti'l-Usûliyyeti's-Şâfi'iyyeti'l-Mebûseti fi Keşfi'z-Zunûn ve İzâhu'l-Meknûn ve Hediyyeti'l-Ârifîn*, Medine 2004, s.335.

⁴⁴ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 199; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Serinsu, *a.g.md.*, X, 21.

⁴⁵ Takiyuddîn es-Sübki, *el-İbhâc*, I, 72; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhiz, *Mu'cem*, II, 632; Rakab-Şubki, *Dirâsât*, s.397.

⁴⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710.

⁴⁷ Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 8; Şankîti, *el-Vasf*, s.126, 375; Dûsûrî, *Mu'cemu'l-Müellifât*, s.335.

⁴⁸ Takiyuddîn es-Sübki, *el-İbhâc*, I, 72, 153.

⁴⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhiz, *Mu'cem*, II, 632.

yüzyıldan itibaren Şâfîiler ve Hanefiler arasında zaman zaman birbirlerinin mahallelerini yakıp tahrip etmeye kadar varan mezhep kavgaları yaşanmaya başladı.⁴⁸

Suyûtî, “İsfahânî” mahlaslı meşhur müellifleri sıralarken onu ilk sırada zikreder.⁴⁹ Alanında uzman olduğu ilim dalları; mantık, usûl (usûlu’-d-în/kelâm, usûlu’-fıkıh), cedel ve hilâf⁵⁰ olarak verilmektedir.⁵¹ Aynı zamanda o Arap dilinde (nahiv), edebiyat ve şiirde de mütehasstı.⁵² Birçok ilimde söz sahibi olduğu için kendisine “allâme⁵³” unvanı verilmiş, “imâm ve âlim⁵⁴” vasıflarıyla zikredilmiştir. Kaynaklar onu; usûl-i fıkıh alanında “zirve isim⁵⁵” ve “benzerlerini geride bırakan imam⁵⁶” olarak kaydeder.

Bazıları onun fıkıh, sünnet, sahabe ve tabiundan gelen haberler hususunda bilgisinin az olduğunu kaydetse de⁵⁷ “*el-Kavâ'id*” isimli eseri müellifin bu ilimlerde de yeterli olduğunu gösterir. Yine onun usûl ilmindeki haklı şöhreti ve kendi zamanında bu alanın en iyisi olması⁵⁸ diğer ilim dallarında sahip olduğu yetkinliğini gölgelemiştir, denilebilir. Ayrıca farklı coğrafyalarda başarıyla yürüttüğü kadılık vazifesi ancak sahip olduğu sağlam usûl bilgisiyle ve fıkıhtaki yetkinliğiyle izah edilebilir.

Moğollar İsfahân’ı ele geçirince genç yaşında önce Bağdat’a⁵⁹ ardından da Anadolu’ya göç etmek zorunda kaldı.⁶⁰ Bağdat’ta fıkıh alanında eş-Şeyh Sirâcuddin el-Hiraklî’den, diğer ilimlerde ise eş-Şeyh Tâcuddin el-Urmevî’den istifade etti. Sonra Anadolu’ya geçerek eş-Şeyh Esîruddîn el-Ebherî’ye talebe oldu, ondan cedel ile felsefe okudu.⁶¹

Bir süre sonra Halep’e geldi.⁶² Halep’te, Tuğril el-Muhsinî ve başkalarından hadis dinledi.⁶³ 650/1252’den sonra Şam’a geldi. Fakihlerle ilmî münazaralarda bulundu.⁶⁴

⁴⁸ Özgüdenli, *a.g.md.*, XXII, 498. Şâfîîler ve Sünnîler arasındaki yaşanan problemler zamanla yerini Şii-Sünnî mücadelesine bırakmıştır. Bkz. Özgüdenli, aynı yer ve sayfa.

⁴⁹ Suyûtî, *Buğye*, II, 231.

⁵⁰ İlm-i hilâf, pratik olarak fıkıh ve fıkıh usûlüyle ilgili olduğu gibi teorik olarak da cedel ve münazara ilimleriyle ilgilidir. Bu sebeple hilâf ilmi çok defa cedel ve münazara ile karıştırılır ve birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmür. Bkz. Özen, Şükrü, “Hilâf”, *DİA*, Ankara 1998, XVII, 528.

⁵¹ Karafî, *Cüz*, I, 48; Zehebî, *el-İber*, III, 367; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 348; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi’î, *Mir’ât*, IV, 157; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 100; İbnü’l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 200; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkeb*, I, 424; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Nuveyhız, *Mu’cem*, II, 632; Şankitî, *el-Vasf*, s.126; Dekverî, *el-Kit’u*, s.62; Düsürî, *Mu’cemu’l-Müellifât*, s.335.

⁵² Zehebî, *el-İber*, III, 367; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi’î, *Mir’ât*, IV, 157; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 371; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 201; İbnü’l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; Suyûtî, *Husnu’l-Muhâdarat*, I, 542; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkeb*, I, 424; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Kehhâle, *Mu’cem*, XII, 8.

⁵³ Zehebî, *el-İber*, III, 367; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, LI, 348; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi’î, *Mir’ât*, IV, 157; İbn Kesîr, XIII, 371; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Şankitî, *el-Vasf*, s.375.

⁵⁴ İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 200.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Suyûtî, *Buğye*, I, 240.

⁵⁶ Suyûtî, *Husnu’l-Muhâdarat*, I, 542.

⁵⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 201.

⁵⁸ Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 100.

⁵⁹ Karafî, *Cüz*, I, 48; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 100; Kehhâle, *Mu’cem*, XII, 7.

⁶⁰ Takiyuddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 153; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 200; Ziriklî, *A’lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu’cem*, II, 632.

⁶¹ Takiyuddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 153; İbn Kâdi eş-Şühbe, II, 200; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Suyûtî, *Husnu’l-Muhâdarat*, I, 543; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkeb*, I, 424; Kehhâle, *Mu’cem*, XII, 7.

⁶² Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 100.

⁶³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Suyûtî, *Buğye*, I, 240.

⁶⁴ Zehebî, LI, 348; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; İbn Kesîr, XIII, 371; Takiyuddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 72; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; Ziriklî, *A’lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu’cem*, II, 632.

Şahsiyeti

Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî fazileti ile şöhret bulmuştur.⁶⁵ Dindar, zeki, helal ve haramı gözeten, tarafsız, saygın ve üstün ahlak ve fazilet sahibi bir kişiydi. Çok ibadet ederdi, murakabe ehliydi, güzel bir akideye sahipti. Heybetli idi, devlet idarecileri üzerinde hakkaniyet noktasında otoriter idi. İdareciler ondan tam anlamıyla korkarlardı. Hakkı yerine getirir, zulme engel olmaya çalışırdı. Bu hususta anlatılanlar vardır. Rivayete göre Kûs şehri hâcibi bazı şer'î konulara itiraz etmişti. Bunun üzerine hâcibi çağırılmış ve kırbaçlamıştır. Bu hususlarda çok katı idi. Dersinde vakurdu.⁶⁶

Kadılık Ve Müderrislik Vazifeleri

a. Kadılığı

Kaynaklarda kendisine açık bir şekilde “kâdî” unvanı verilmiştir.⁶⁷ Tahsil hayatını tamamlayan Muhammed el-İsfahânî, Şam deneyiminden sonra (650/1252) sırasıyla Menbic⁶⁸, Kûs⁶⁹ ve Kerek⁷⁰ şehirlerinde kadılık vazifesi yürüttü.

Menbic kadılığı noktasında Zehebî'de; “Nâsirîler döneminde (في الأيام الناصرية) Menbic kadılığını yürüttü.”⁷¹, bazı kaynaklarda ise “Nâsir döneminde (في أيام الناصر) Menbic’de kadılık yaptı”⁷² şeklinde geçer ki, doğru olan Zehebî’nin aktardığı bilgidir. Çünkü burada meşhur Abbasi halifesi Nâsir Lidînillâh kastediliyorsa (575-622/1180-1225)⁷³, Nâsir’ın vefat tarihi esas alındığında İsfahânî’nin (d.616/1219) Menbic’e kadı olarak atandığı esnada yaklaşık 6-7 yaşlarında olması gerekir ki, bu mümkün değildir. Doğru olan; İsfahânî’nin dönemin “en-Nâsir” lakaplı meşhur hükümdarı Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin (567-589/1171-1193) kurduğu, sonraları “Nâsirîler” olarak nitelenen Eyyûbîler devleti döneminde kadılık yaptığıdır. Bu devletin 1171-1250 tarihleri arasında Mısır, Ortadoğu, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika’da hüküm sürdüğü⁷⁴ göz önüne alındığında müellifin Menbic kadılığını bu devletin yıkılışına doğru ya da yıkıldıktan bir süre sonra yürüttüğü sonucuna varılabilir.

Bazı kaynaklarda ise herhangi bir zaman tahdidi olmaksızın Haleb’e geldiği ve Menbic kazasının kadılığını yürüttüğü geçmektedir.⁷⁵

⁶⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 348; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; *İbn Kesîr*, XIII, 371; Suyûtî, *Buğye*, I, 240.

⁶⁶ Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 425; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Dûsûrî, *Mu'cemu'l-Müellifât*, s.335.

⁶⁷ İbn Teymiyye, *Nebevât*, II, 647; Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46; Zirikî, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632; Rakab-Şubki, *Dirâsât*, s.397.

⁶⁸ Günümüzde Türkiye sınırının (Karkamış'ın) 40 km. güneyinde, Haleb'in en büyük ilçesi.

⁶⁹ Mısır'ın Saîd bölgesinde yer alan ve Nil nehrine kıyısı olan Kûs şehri, stratejik bir noktada bulunuyordu ve doğal olarak bu durum onu her devirde önemli kılıyordu. Mesela Fâtımîler döneminde kara yoluyla Kûs şehrine getirilen mallar oradan gemilerle başkent Fusta'ta taşınırdı. Bkz. Seyyid, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, Ankara 1995, XII, 236.

⁷⁰ Ürdün'de, Lut gölünün 15 km. doğusunda, 1000 m. rakımlı Kerek platosunun oldukça sarp bir yerinde takriben M.Ö. 3000 yılında kurulmuştur. Kalesiyle ünlüdür. Bkz. Bilge, Mustafa L., “Kerek”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 278.

⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349.

⁷² Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38. Nuveyhız, benzer bilgi verir. Ancak kelimeyi Menic olarak kaydeder. Bkz. Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 442 - X, 401.

⁷⁴ Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA*, Ankara 1995, XII, 20-31.

⁷⁵ Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; Takiyuddîn es-Sübki, *el-İbhâc*, I, 72; Suyûtî, *Buğye*, I, 240;

Menbic'ten ayrılarak Mısır'a hareket eden Isfahânî, ülkenin Sa'îd bölgesinde (güneyinde) yer alan ve Nil nehrine kıyısı bulunan Kûs şehri kadılığına atandı.⁷⁶ Bu dönemde Mısır Eyyübî hanedanı Eyyübî ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler tarafından tasfiye edilmiş, böylece Mısır topraklarında Memlûklülere devleti kurulmuştur.⁷⁷ Bazı kaynaklarda bu husus daha tafsilatlı ele alınmıştır. Buna göre o, Kahire'ye gelmiş, kâdî'l-kudât Tâcuddîn İbn binti'l-E'azz tarafından Kûs kazası kadılığına getirilmiş ve görevini layıkıyla ifa etmiştir.⁷⁸

Kûs, Isfahânî'nin buraya geldiği tarihlerde Endülüs ve Kuzey Afrika'dan gelen hacıların konakladığı başlıca şehirlerden birisiydi. Âlimlerin ilimlerini talep edenlere aktarmak gayesiyle yerleştiği şehirde çok sayıda medrese, eğitim kurumu ve mescit mevcuttu. Şehirde çeşitli ilim dallarında pek çok âlim, edebiyatçı ve şair yetişmiştir.⁷⁹

Isfahânî, Kûs kadılığının ardından kaynaklarda belirtilmeyen sebeplerle Ürdün'e gitmeye karar verdi. Kalesiyle meşhur Kerek şehrinin kadılığını uzun süre yürüttü.⁸⁰ Ancak daha sonra tekrar Mısır'a döndü ve buraya yerleşti.⁸¹

Farklı bir rivayete göre o, Kûs'tan Mısır'a kaçmış, bu esnada yirmi dirhem borç almış ve bununla azık edinmiştir.⁸² Kadılık vazifesini ifa ettiği Kûs şehrini niçin borç alarak kaçarcasına terk ettiği hususunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat buradan hareketle büyük bir sorunla karşılaştığı söylenebilir. "Mısır'a kaçtı" ifadesinden; bugünkü Mısır'ın güneyine tekabül eden Sa'îd bölgesinde yer alan Kûs'tan o gün için ülkenin asıl merkezi addedilen Fustat/Kahire istikametine hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Kûs'tan Kerek şehrine geçtikten sonra yeniden Mısır'a dönmesi ve buraya yerleşmesi⁸³ muhtemelen Moğolların Bağdat'ı işgal etmesiyle (1258) alakalıdır. Müellifimiz, diğer birçok âlimin yaptığı gibi güvenli bölge olarak değerlendirdiği Mısır'a göç etmeyi uygun görmüştür. Çünkü Mısır ülkesi, Akdeniz ve Tih Çölü gibi Moğol ordularının alışık olmadığı doğal engellere sahipti.

es-Sübkî, onun Kahire'ye geldiğinde ve buranın idarecilerinden türlü övgülere nail olduğunu kaydeder.⁸⁴ İbn Teymiyye ve İbnü'n-Neccâr'a göre o, Kahire'ye yerleşmiş ve burada da kadılık yapmıştır.⁸⁵

b. Müderrisliği

Ebü Abdillâh el-Isfahânî, çeşitli yerlerde kadılıktan sonra Mısır medreselerinde müderrislik de yapmıştır. Kûs kadılığını yürütürken aynı zamanda halktan talep edenlere çeşitli dersler vermiştir.⁸⁶ Fakat Kûs'taki bu faaliyetinde

Zirikli, *A'lâm*, VII, 87.

⁷⁶ Karafî, *Cüz'*, I, 48; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Takiyyuddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 72; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; Zirikli, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632; Şankitî, *el-Vasf*, s.126.

⁷⁷ Yiğit, İsmail, "Memlûkler", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 90.

⁷⁸ Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; İbnü'l-'Imâd, *Şezerât*, VII, 710; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdarat*, I, 543; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 8.

⁷⁹ Ebu'l-Bekâ', Salih b. el-Hüseyn el-Caferî el-Hâşimî, *Tahcîlün min Harfi't-Tevrâti ve'l-İncil* (thk. Mahmud Abdurrahman Kadah), Riyad 1998, I, 30.

⁸⁰ Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; Zirikli, *A'lâm*, VII, 87.

⁸¹ Karafî, *Cüz'*, I, 48; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi'i, *Mir'ât*, IV, 157; İbn Kesîr, XIII, 371; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; İbnü'l-'Imâd, *Şezerât*, VII, 710; Zirikli, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632.

⁸² Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 101.

⁸³ Zehebî, *el-İber*, III, 368; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 101.

⁸⁴ Takiyyuddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 153.

⁸⁵ İbn Teymiyye, *Nebevât*, II, 647; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 424.

⁸⁶ Hâşimî, *Tahcîl*, I, 30; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 390; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdarat*, I, 543.

herhangi bir medrese adı geçmediği gibi kendisi için “müderriş” sıfatı da kullanılmamaktadır. Meşhur olan şudur ki o, Kahire’ye yerleşmiş ve müderriş sıfatıyla hayatının sonuna kadar Kahire medreselerinde öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.⁸⁷

Kerek’ten Mısır’a döndükten sonra Kahire’de, vezir es-Sâhib Behâüddîn Ali b. Muhammed tarafından 654/1255’te Amr b. el-Âs Camii yakınlarında inşa ettirilen es-Sâhibiyyetu’l-Behâiyye,⁸⁸ Meşhed-i Şâfi’î ve Meşhed-i Hüseyin medreselerinde dersler verdi.⁸⁹ Bazı rivayetlere göre o, sırasıyla Meşhed-i Hüseyin ve Şâfi’î’de müderriş oldu. Talebesi eş-Şeyh Takiyyuddîn el-Kuşeyrî Şâfi’î’deki tedris faaliyetlerini yürütmeye başlayınca “*Toprağın altı üstünden daha hayırlıdır.*” diyerek müderrişliği bıraktı.⁹⁰ İbn Kesîr, onun başka medreselerde de müderrişlik yaptığını kaydeder, fakat isim zikretmez.⁹¹

Talebeleri

Ebû Abdillâh Muhammed el-İsfahânî, Kûs’ta ilim okutan âlimler arasında zikredilir.⁹² Kûs halkı, kendisinden bu anlamda istifade etmiştir.⁹³

En önemli öğrencilerinden olan Şeyhülislâm Takiyyuddîn el-Kuşeyrî İbn Dakîku’l’îd onun Kûs’taki derslerine katılırdı.⁹⁴

Ancak o, müderriş vasfıyla en verimli yıllarını Mısır’da geçirmiştir. Buradaki ilmî faaliyetleri hakkında Şeyh Tâcuddîn el-Fezâri şunları söyler:

“*Kahire’de usûl ilminde onun benzeri yoktu.*”

İbnu’z-Zemlekânî aynı konuda şöyle der:

“*O, usûl-i fıkıh ilmine önem verdi, insanlar da bu ilimlerle meşgul oldu. Talebeler ilim elde etmek için onun yanına gelirdi.*”⁹⁵

İsfahânî, vefatına kadar Kahire medreselerinde ders okutmuştur.⁹⁶ Mısırlılar (halk) kendisinden ilim tahsil etmiş, talebeler ilim için ona yönelmişlerdir.⁹⁷

Ehl-i Sünnet’e özgü bir eğitim metoduna sahip olduğu söylenebilir. Mesela felsefe okumak isteyen bir talebeye: “Şerî ilimleri hakkında iyice özümsemeden hayır!” diyerek onu bundan men etmesi âdetiydi.⁹⁸

Yine onun bu çizgide olduğu şu örnekten anlaşılabilir.

Evlıyanın kerametine inanırdı. Bir keresinde bir talebesi ona şöyle dedi: “*Efendim, bu ümmet içinde su üzerinde yürüyen ve havada uçanların olduğu doğru mudur?*” Ona şu cevabı verdi: “*Ey oğulcuğum! Allah bu ümmete Peygamberini (s.a.s)*

⁸⁷ Takiyyüddin es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 72; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkeb*, I, 424.

⁸⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Nuveyhız, *Mu’cem*, II, 632.

⁸⁹ Zehebî, LI, 349; Zehebî, *el-Iber*, III, 367; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi’î, *Mir’ât*, IV, 157; İbn Kesîr, XIII, 371; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Kehhâle, *Mu’cem*, XII, 8; Nuveyhız, *Mu’cem*, II, 632; Şankîtî, *el-Vasf*, s.126.

⁹⁰ Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 101; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 200.

⁹¹ İbn Kesîr, XIII, 371; Şankîtî, *el-Vasf*, s.126.

⁹² Hâşimî, *Tahcîl*, I, 30.

⁹³ Suyûtî, Husnü’l-Muhâdarat, I, 543.

⁹⁴ Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 101; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 200; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710;

⁹⁵ İbn Kâdi eş-Şühbe, II, 201.

⁹⁶ Karafî, *Cüz’*, I, 48.

⁹⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, LI, 349; Zehebî, *el-Iber*, III, 368; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi’î, *Mir’ât*, IV, 157; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 101; İbn Kesîr, XIII, 371; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, II, 200; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Kehhâle, *Mu’cem*, XII, 8;

⁹⁸ Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VIII, 101.

ikram etmiştir. Bu sebeple ümmetin velilerini nübüvvet ve risalet makamına nispet etme! Fakat olağanüstü hallerden dilediğini onlara nispet edebilirsiniz!”⁹⁹

el-İsfahânî kadılık ve müderrislik yaptığı süre zarfında meşhur öğrenciler yetiştirdi. Bazıları şunlardır: ‘Alemuddîn el-Birzâlî talebeleri arasında yer alır. O ve diğer talebeleri kendisinden hadis yazdılar.¹⁰⁰ Hibetullâh b. Abdillâh b. Seyyidî'l-Küllî'l-Kâdî Ebu'l-Kâsım Behâüddîn el-Kıfî (d.597, 600 ya da 601) Sa'îd bölgesi âlimlerindendi. İlmi ile âmil bir imamdı. Kûs'a geldi ve buranın kadısı olan Şemsüddin el-İsfahânî'den usûl okudu.¹⁰¹

İsmail b. Hibetillâh b. Ali b. es-Sanî'a ilim tahsili için Kahire'ye gitti. Orada Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî'nin gözetiminde usûl, hilâf, mantık ve cedel okudu. Hocasının yanından yıllarca ayrılmadı.¹⁰² Sübkî'nin belirttiğine göre Muhammed b. Ahmed b. Osman b. İbrahim el-Kinânî usûl ilmini “*el-Mahsûl*” şârihi olan eş-Şeyh Şemsüddin Muhammed b. Mahmud el-İsfahânî'den okudu.¹⁰³

Benzer şekilde Diyâr-ı Bekr Sûr kadısı ‘Allâme Tâcuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ali b. Ömer es-Sincârî el-Hanefî'nin yıllarca Şam ve Mısır'da öğrenim gördüğü, Şam'da uzun bir süre kaldıktan sonra Kahire'ye geldiği ve burada ‘allâme Şemsüddîn Muhammed el-İsfahânî ve diğer âlimlerden çeşitli dersler okuduğu kaynaklarda zikredilir.¹⁰⁴

Eserleri

Muhammed el-İsfahânî, usûlu'l-fıkıh, usûlu'd-dîn, ilm-i hilâf ve mantıkla ilgili telif veya şerh türü eserler yazmıştır.¹⁰⁵ Eserleri Arapça olarak kaleme almıştır. Çünkü Farsça ve Türkçe'nin konuşulduğu Hârizm'de Arapça ilim dili idi. Farsça XII. yüzyıldan itibaren ilmî sahadaki yaygınlığını arttırsa da Arapça bu alandaki üstünlüğünü muhafaza etmiştir.¹⁰⁶ Ebû Abdillâh el-İsfahânî de ilmî geleneğe uyararak eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır.

Eserlerinden bazıları şunlardır:

Kitâbu'l-Kavâ'id fi'l-'Ulûmi'l-Erba'a: Dört ilme (usûl-i fıkıh, usûl-i dîn/kelâm, hilâf ve mantık) dairdir¹⁰⁷ ki bu eserlerinin en güzeli olarak vasedilir.¹⁰⁸ Bir iddiaya göre o eserine bazı furû' meseleleri de dâhil etmek istedi ama buna gücü yetmedi. Çünkü o mezhep fikhında derin bilgi sahibi değildi. Rivayete göre o kitab-ı taharettan

⁹⁹ Tâcuddîn es-Sübkî, VIII, 102.

¹⁰⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Suyûtî, *Buğye*, I, 240.

¹⁰¹ Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 390.

¹⁰² Safedî, Salahaddîn Halil b. Aybek, *A'vânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr* (thk. Ali Ebû Zeyd vd.), Beyrut 1998, I, 529.

¹⁰³ Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, IX, 97.

¹⁰⁴ İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf b. Tağriberdî b. Abdillâh ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır ts., XII, 162.

¹⁰⁵ İbnü'l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 425.

¹⁰⁶ Tanerî, *Harezmsahlar*, s.129-130.

¹⁰⁷ Esirüddîn el-Endelüsî, *el-Bahrul-Muhît*, I, 16; Zehebî, *el-Iber*, III, 367; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Yâfiî, *Mir'ât*, IV, 157; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 101; İbn Kesîr, XIII, 371; Takiyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 72, 153; İbnü'l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 425; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1359; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Dekverî, *el-Kit'a*, s.62; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397. Suyûtî'de bu eserin ismi “القرائد” olarak geçmektedir ki (bkz. Suyûtî, *Buğye*, I, 240) burada bir istinsah hatası olduğu muhakkaktır. Çünkü o, başka bir eserinde kelimeyi doğru kaydetmiştir. Bkz. Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdarat*, I, 542.

¹⁰⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1359; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87.

kitab-ı hayzın sonuna kadar olan bahislere dair bir şeyler yazmış ve burada durmuştur.¹⁰⁹

Gâyetu'l-Matlab: Mantık ilmi üzerine telif ettiği eserdir.¹¹⁰

Nuveyhız onun için diğer kaynaklarda geçmeyen “müfessir” sıfatını kullanır ve “*el-Câmi' beyne't-Tefsîri'l-Kebîr ve'l-Keşşâf*” isimli eseri ona atfeder.¹¹¹ Muhtemelen o, tefsir sahibi olan Mahmûd el-İsfahânî ile karıştırılmıştır.¹¹²

Şerhlerinden bazıları ise şunlardır:

*el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fi 'Ilmi'l-Usûl*¹¹³: İbn-i Hatîb er-Rey Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî et-Taberistânî'ye (Fahrüddin er-Râzî) ait “*el-Mahsûl*” adlı fıkıh usûlüne dair eserin şârihlerindedir.¹¹⁴ Kaynaklara göre bu şerhte hiçbir kitapta yer almayan pek çok nakle yer verir, faydalı bilgilerle doludur, hacimlidir¹¹⁵ ve gerçekten değerli bir eserdir. Öyle ki pek çok kimse bu eseri İsfahânî'nin en güzel eserlerinden birisi olarak değerlendirir. Gerçi bu çalışmasında el-Karâfî'nin “*Nefâ'isu'l-Usûl fi Şerhi'l-Mahsûl*” isimli şerhinden oldukça istifade etmiş, pek çok yerde ona ait tespitleri kitabına aktarmış, bu alıntıları Arapçaya profesyonel bir üslup ve gerekli düzenlemelerle uyarlamıştır. Dolayısıyla övgüyü asıl hak eden el-Karâfî'dir.¹¹⁶ Yine o, bu şerhi telif ederken Şâfi'î âlimlerinden usûlcü ve mantıkçı Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed Sirâcuddîn el-Urmevî'nin (594-682/1198-1283) “*et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*” isimli eserinden de faydalanmıştır.¹¹⁷ Bununla birlikte onun *el-Mahsûl* şerhinde, sorulara cevap verme noktasında zayıf kaldığı iddia edilir.¹¹⁸ İsfahânî'nin *el-Mahsûl*'un şerhini tamamlamaya ömrü vefa etmemiş, “*Kitâbu'l-Kiyâs*” bölümünde kalmıştır. Bu eserin dört cildi Ezher kütüphanesinde dir.¹¹⁹

Bunların dışında İbn Teymiyye, ona ait birtakım akâid metinlerini *Mütünü'l-Akâidetü'l-İsfahânî/ Şerhu'l-Akâidetü'l-İsfahânî*^{120/ el-'Akâidetü'l-İsfahâniyyetu} olarak isimlendiren eserinde şerh etmiştir. Sonunda Mahmûd Şükrî el-Âlûsî hattıyla yapılan bir açıklama vardır. Buna göre adı geçen Şemsüddin el-İsfahânî'nin 749'da vefat eden,

¹⁰⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201.

¹¹⁰ Zehebî, *el-Iber*, III, 367; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Yâfi'î, *Mir'ât*, IV, 157; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 425; İbnü'l-'Imâd, *Şezerât*, VII, 710; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Dekverî, *el-Kit'a*, s.62.

¹¹¹ Nuveyhız, *Mu'cem*, II, 632.

¹¹² Suyûtî, *Buğye*, I, 240.

¹¹³ Bu ismi kendisi vermiştir. Bkz. Karafî, *Cüz'*, I, 48; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83.

¹¹⁴ Esîrüddîn el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîd*, I, 16; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 100; İsnevî, Ebû Muhammed Abdurrahîm b. el-Hasen b. Ali eş-Şâfi'î, *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâcî'l-Vusûl*, Beyrut 1999, s.171; İbn Kesîr, XIII, 371; Takiyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, I, 72, 153; İbnü'l-Lahhâm, *el-Kavâ'id*, I, 169; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 200; Şankitî, *el-Vasf*, s.126; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdarat*, I, 542; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 425; İbnü'l-'Imâd, *Şezerât*, VII, 710; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46, 313; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Şankitî, *el-Vasf*, s.126, 375; Dekverî, *el-Kit'a*, s.62; Düsürî, *Mu'cemu'l-Müellifât*, s.335; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397. Fıkıh usulü ve kelâm ilminin temel kaynaklarından addedilen bu eserin diğer şerhleri ve şârihleri için bkz. Koca, Ferhat, “el-Mahsûl”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 392.

¹¹⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, LI, 349; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, s.171; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 425; Şevkânî, *İrşâd*, I, 313.

¹¹⁶ Tâcuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 101; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83.

¹¹⁷ Ziriklî, *A'lâm*, VII, 166; Koca, Ferhat, “İsfahânî, Muhammed b. Mahmud”, *DİA*, Ankara 2000, XXII, 51.

¹¹⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201.

¹¹⁹ İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, s.171; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Koca, “İsfahânî, Muhammed b. Mahmud”, *DİA*, XXII, 51.

¹²⁰ Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397.

tercümesi ileride gelecek olan Şemsüddin (Mahmûd) b. Abdirrahman el-İsfahânî olmadığını dikkat çekilmektedir.¹²¹

İsfahânî, 688/1289 yılında Receb ayının 20'sinde Salı gecesi 72 yaşında (70'ini aşmış¹²²) Kahire'de vefat etti¹²³, Karâfe'ye defnedildi.¹²⁴ 678/1279'da vefat ettiğine dair bir rivayet de vardır¹²⁵ ancak meşhur olan birincisidir.

Sonuç

Tarihin belki de en acımasız istila hareketi olan Moğol İstilasası sebebiyle Mâverâünnehr ve Horasan'dan batı istikametine gerçekleşen zorunlu göçlerin İslâm kültür ve medeniyetine verdiği zararlar kapsamlı bir araştırma konusudur. Hadiseye İslâmî ilimler ve dönemin âlimleri açısından yaklaşıldığında istilayı bütün olumsuzluklarıyla yaşayan Mâverâünnehr ve Horasan ulemâsının, ilmin ve ilim adamının izzetinin korunması, İslâmî ilimlerin muhafazası ve bunların gelecek kuşaklara aktarılması noktasında batıdaki henüz işgale uğramayan İslâm merkezlerine gerçekleştirdikleri göçler İslâm kültür ve medeniyeti açısından büyük önem arz etmektedir.

İslâm bilim tarihinde isminden çokça söz ettiren Mısırlı âlimlere her türlü imkânı sağlayan Eyyûbîleri ve Memlûklüleri de bu noktada anmak gerekir. Bilhassa Memlûklü sultanlarının verdikleri destek sayesinde Mısır'ı ikinci vatanları addeden bu âlimlerin bilimsel faaliyetleri, telif ettikleri eserler, kurdukları medreseler ve yetiştirdikleri talebeler Fâtımîlerden sonra Mısır ekolünün Sünnileşmesini sağlamış ve onu beynelmilel seviyeye taşımıştır. Bu bağlamda Endülüs'ten Mâverâünnehr'e varıncaya İslâm dünyasının hemen her yerinden pek çok talebenin Mısır'a ilim tahsili için geldiği görülür. Yine Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere bazı İslâm devletlerinin önemli problemlerini çözüme kavuşturmak için Mısırlı âlimlerden fetva istediği bilinmektedir.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî bu süreçte yer alan tanınmış âlimlerindendir. Onun İsfahân'dan Mısır'a uzanan hayat çizgisi aslında Bizans İmparatoru Justinianos'un 529'da Atina Felsefe Okulu'nu kapatmasıyla İran'a sığınan ilim ve fikir insanları ile aynı doğrultudadır. İsfahânî de tarihte kendisiyle aynı kaderi paylaşan ilim insanları gibi göç ettiği yerlere bilgi, müşahede ve deneyimlerini taşımış, yine buralardaki mevcut ilmî birikim ve gelenekten istifade ile alanında mukayeseye dayalı yaklaşımlarda bulunarak farklı açılımlar getirebilmiştir. Bu durum doğu ile batı İslâm dünyası arasındaki mevcut ilmî-kültürel nüansları minimize ederken iki dünyanın usul, kaynak, yorum ve bakış açılarını birbirine yakınlaştırmıştır.

Şâfiî mezhebinin kurucusu olan İmam-ı Şâfiî'nin hayatının son beş yılını Mısır'da yoğun ilmî faaliyetlerle geçirmesi ve burada vefat ederek Karâfe'ye defnedilmesi (29 Receb 204 / 19 Ocak 820) Mısır'da Şâfiî mezhebinin yaygın hale gelmesinde belirleyici olmuştur. Bir Şâfiî âlimi olan Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî'nin Mısır'daki Şâfiî medreselerinde müderrislik yapması, talebe yetiştirmesi ve

¹²¹ Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397.

¹²² Yâfiî, *Mir'ât*, IV, 157.

¹²³ Karafî, *Cüz'*, I, 48; İbn Teymiye, *Nebevât*, II, 647; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 349; Zehebî, *el-Iber*, III, 368; Safedî, *el-Vâfi*, V, 9; Kütübî, *Fevât*, IV, 38; Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VIII, 102; İbn Kesir, XIII, 371; Takıyyuddîn es-Sübki, *el-İbhâc*, I, 72; 153; Merdâvî, *Tahrîr*, s.83; Suyûtî, *Buğye*, I, 240; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdarat*, I, 543; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkeb*, I, 424; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1359; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 710; Şevkânî, *İrşâd*, I, 46; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Nuveyhuz, *Mu'cem*, II, 632; Şankitî, *el-Vasf*, s.126; Dekverî, *el-Kıt'a*, s.62; Dûsûrî, *Mu'cemu'l-Müellifât*, s.335; Rakab-Şubkî, *Dirâsât*, s.397.

¹²⁴ İbn Kâdi eş-Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 201; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 8.

¹²⁵ İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, s.171.

önemli eserlerini burada kaleme alması mezhebin bu coğrafyadaki yaygınlığı ile doğru orantılıdır.

Bibliyografya

- BAYRAKTAR, Mehmet, "İbn Miskeveyh", *DİA*, Ankara 1999, XX, 201-208.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut 1988.
- BİLGİ, Mustafa L., "Kerek", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 278.
- DEKVERÎ, Muhammed Dembî, *el-Kit'atu mine'l-Edillertî'l-Erba'a*, Medine 2000.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya 1994, I-XV.
- DÜSÜRÎ, Tarhîb b. Rabîân, *Mu'cemu'l-Müellifâti'l-Usûliyyeti's-Şâfiyyeti'l-Mebûseti fî Keşfi'z-Zunûn ve İzâhu'l-Meknûn ve Hediyeti'l-Ârifin*, Medine 2004.
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (thk. Sıdkı Muhammed Cemîl), *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, Beyrut 2000, I-X.
- EBU'L-BEKÂ', Salih b. el-Hüseyn el-Caferî el-Hâşimî, *Tahcîlün min Harfi't-Tevrâti ve'l-İncîl* (thk. Mahmud Abdurrahman Kadah), Riyad 1998, I-II.
- İBN EBÎ USAYBÎ'A, Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus el-Hazrecî, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etbbâ'* (thk. Nizâr Rızâ), Beyrut ts.
- İBN HALDÛN, Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed, *Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halîl Şehâde, II, 613, Beyrut 1988.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1994, I-VII.
- İBN KÂDÎ EŞ-ŞÜHBE, Takiyyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed ed-Dimeşkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti* (thk. Abdülalîm Han), Beyrut 1986, I-IV.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer el-Karşî el-Basrî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Ali Şirî), Beyrut 1988, I-XXI.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf b. Tağrîberdî b. Abdillâh ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır ts., I-XVI.
- İBN TEYMİYYE, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *en-Nebevât* (thk. Abdülaziz b. Sâlih), Riyad 2000, I-II.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebu'l-Hasen 'Izzuddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1997, I-X.
- İBNÜ'L-İMÂD, Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (Mahmûd el-Arnâvut), Beyrut 1986, I-XI.
- İBNÜ'L-LAHHÂM, Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed ed-Dimeşkî el-Hanbelî, *el-Kavâ'idü ve'l-Fevâidü'l-Usûliyyeti ve mâ Yettebi'uhâ mine'l-Ahkâmi'l-Fer'iyye* (Abdulkerim el-Fazîlî), y.y., 1999.
- İBNÜ'N-NECCÂR, Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Munîr* (thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd), Riyad 1997, I-IV.
- İSNEVÎ, Ebû Muhammed Abdurrahîm b. el-Hasen b. Ali eş-Şâfi'î, *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, Beyrut 1999.
- KAFALI, Mustafa, "Cengiz Han", *DİA*, Ankara 1993, VII, 367-368.
- KARAFÎ, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el Mısırî, *Cüz'ün min Şerhi Tenkîhi'l-Fusûl fî 'Ilmi'l-Usûl* (Hamza b. Hüseyn), Mekke 2000, I-II.
- KARAMAN, M. Lütfullah "Filistin", *TDV İA*, Ankara 1996, XIII, 90.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdillâh el-Konstantînî Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Funûn*, Bağdat 1941, I-VI.
- KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ts.

- KEHHÂLE, Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğıb, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut ts., I-XIII.
- KOCA, Ferhat, "İsfahânî, Muhammed b. Mahmud", *DİA*, Ankara 2000, XXII, 511.-----, "el-Mahsûl", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 392.
- KÜTÜBÎ, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut 1974, I-IV.
- MERÇİL, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, Ankara 2010, XXXVIII, 292.
- MERDÂVÎ, Alâüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman, *Tahrîru'l-Menkûl ve Tezhîbu'l-İlmi'l-Usûl* (thk. Abdullah Hâşim), Katar 2013.
- NUVEYHİZ, Âdil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve Hatte'l-'Asri'l-Hâzır*, Beyrut 1988, I-II.
- NUVEYRÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdulvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, nşr. Dûru'l-Kütüb, Kahire 2002, I-XXXIII.
- ÖZEN, Şükrü, "Hilâl", *DİA*, Ankara 1998, XVII, 528.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi "İsfahan", *DİA*, Ankara 2002, XXII, 497-502.
- SAFEDÎ, Salahaddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa), Beyrut 2000, I-XXIX.-----, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr* (thk. Ali Ebû Zeyd vd.), Beyrut 1998, I-V.
- SERİNSU, Ahmet Nedim, "Dülefler", *DİA*, Ankara 1994, X, 21.
- SEYYİD, Eymen Fuâd, "Fâtımiler", *DİA*, Ankara 1995, XII, 236.
- SUYÛTÎ, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddin, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât* (Muhammed Ebu'-Fazl İbrâhîm), Sayda ts., I-II.-----, *Husnû'l-Muhâdarati fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire* (Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır 1967, I-II.
- SÜBKÎ, Tâcuddin Abdulvehhâb b. Takiyuddîn, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Muhammed el-Hulv), y.y., 1992, I-X.
- SÜBKÎ, Takiyuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Abdi'l-Kâfi b. Ali İbn Yahyâ, *el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut 1995, I-III.
- SÜMER, Faruk, "Dihkân", *DİA*, Ankara 1994, IX, 289-290.
- ŞANKİTÎ, Ahmed b. Mahmûd b. Abdilvehhâb, *el-Vasfu'l-Münâsibi li Şer'i'l-Hükmi*, Medine 1995.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Eyyûbiler", *DİA*, Ankara 1995, XII, 20-31.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdu'l-Fuhûli ilâ Tahkiki'l-Hakkı min İlmi'l-Usûl* (thk. Şeyh Ahmed), y.y., 1999, I-II.
- ŞUBKÎ, Sâlih er-Rakab-MAHMÛD, *Dirâsatun fi't-Tasavvufi ve'l-Felsefeti'l-İslâmiyyeti*, Gazze 2006.
- TANERİ, Aydın, *Harezmsahlâr*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.-----, "Hârizmsahlâr", *DİA*, Ankara 1997, XVI, 229.-----, "Celâleddin Hârizmsahlâr", *DİA*, Ankara 1993, VII, 248-250.
- YÂFİ'Î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'Ibretu'l-Yakzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân* (thk. Halil el-Mansûr), Beyrut 1997, I-IV.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer, *el-Buldân*, nşr. Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- YAZICI, Nesimi *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- YİĞİT, İsmail, "Memlükler", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 90.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm* (thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1993, I-LII.

-----, *el-'Iber fî Haberi Men Ğaber* (thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sâid), Beyrut ts., I-IV.

ZİRİKLÎ, Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî, *el-A'lâm*, nşr. Dâru'l-İlm, yy. 2002, I-VIII.